

II.1.2. A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyománya

Dobos András

A soknemzetiségű Munkácsi Egyházmegye gyökerei

Jóllehet a bizánci kereszténység már a magyarok megérkezése előtt jelen volt a Kárpát-medencében,¹ és a magyarok között is számosan akadtak, akiket bizánci misszionáriusok térítettek a keresztény hitre,² az ezekben a századokban fennálló liturgikus gyakorlatnak alig maradt írásos emléke. A tatárjárás a bizánci rítus utolsó nyomait is elpusztította, a hajdan virágzó monostorokból pedig éppen csak romokat hagyott meg.³ Semmiféle adat nem támasztja alá, hogy a Cirill és Metód által megkezdett missziós tevékenység vagy a honfoglalás kori, illetve a középkori magyarságot érintő bizánci jelenlét és a történeti Munkácsi Egyházmegye között bármiféle kontinuitás lenne.⁴ Ez utóbbi egyházi struktúra magját a tatárjárást követően, elsősorban az akkori Magyarország gyeplővidékein letelepedett vlach⁵ és keleti szláv csoportok képezik. Ezen etnikumok, melyek közül az egyházmegye

történetében a később ruténeknek vagy helyesebben ruszinoknak⁶ nevezett szláv népcsoport szerepe lesz a domináns, az ortodox kereszténységhez tartoztak. Minthogy a tatárjárás utáni Magyarországon semmilyen ortodox egyházszervezet nem létezett, egyházi ügyekben valamiféle laza illetékességet csak a környékbeli országok hierarchiája biztosíthatott.

A liturgikus, vagyis általában az egyházi élet központjai a szerzetesi közösségek voltak, amelyek közül a nagyobbak lassacskán joghatóságuk alá vonták az egyre gyarapodó számú híveket. Két monostorról van tudomásunk, amelyek eredete a történelem homályába vész, de amelyek létezése a 14. századtól dokumentumokkal igazolható: a körtvélyesiről⁷ és a munkácsi monostorról.⁸ E két szerzetesház rivalizálásából az utóbbi került ki győztesen, és legkésőbb a 15. század végétől előljárója már a püspöki címet viselte. A munkácsi püspök vezetése alatt álló klérus a 17. században egységre lépett a katolikus egyházzal, és a majd egy évszázadig elhúzódó uniós folyamatnak az első

A tanulmány az MTA-SZAGKHF Lendület Görögkatolikus Örökség Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Cirill és Metód pannóniai tevékenységének hatását néhány írásos emlék őrzi, vö. Žeňuch, Peter: *Источники византийско-славянской традиции и культуры в Словакии – Monumenta byzantino-slavica et latina Slovaciae*, Roma–Bratislava–Košice, 2013, 18–31. Hogy hittérítő munkájukból bármi is túlélte volna az idők viszontagságait, vagyis hogy kimutatható-e bármilyen kontinuitás a 9. században felépült egyházi struktúra és az aktuális keresztény jelenlét között, az máig vitatott.

² A bizánci kereszténység középkori magyar vonatkozásairól a leggazdagabb anyagot Moravcsik Gyula gyűjtötte össze, vö. Moravcsik, 1953; Uő: Honfoglalás előtti magyarság és kereszténység, in: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I, Budapest, 1938, 174–211, 388–422. Egyéb általános összefoglaló művek: Ivánka, Endre: *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, *Orientalia Christiana Periodica*, VIII(1942), 183–194; Révész Éva: *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2012. Egy esetlegesen fennálló bizánci rítusú egyházszervezetről vö. Baán István: *Turkia metropolájáról egy negyedszázad múltán – Választási kísérlet a felmerült problémákra*, in: Uő – Görföl Tibor (szerk.): *Bizáncan innen és túl: Tanulmányok*, Nyíregyháza, 2018, 207–231; Koszta, László: *Byzantine Archbishopial Ecclesiastical System in Hungary?*, in: Olajos Terézia (szerk.): *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*, Szeged, 2014, 127–144.

³ Vö. Moravcsik Gyula: *Görög nyelvű monostorok Szent István idején*, in: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, I, Budapest, 1938, 387–422.

⁴ A 18. század végétől egy évszázadig tartotta magát az a nézet, hogy a Munkácsi Egyházmegye egyike lenne a Cirill és Metód által alapított hét pannóniai püspökségnek, amit az újabb korban már a legtöbb történész teljesen alaptalannak tart, vö. Hodinka, 1909, 58–64, 182–186; Pekar, Basilius: *De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis* (an. 1771), Romae, 1956², 18.

⁵ Egyes feltételezések szerint egy vlach kolonizáció sok helyütt megelőzte a későbbi szlávot; több vidéken egy ideig együtt is élt e két népcsoport; vö. S. Benedek, 2003, 11–12.

⁶ A ruszinok eredete ma is számos kérdést vet föl. A jelenlegi legáltalánosabb nézet szerint a valójában különböző, a Kárpátokon túli területekről (Galíciából, Volhíniából illetve Podóliából) érkező népcsoportok a Kárpátok vidékén váltak egységes néppé. A ruszin nyelv sokféle dialektusa is ezt a tézist erősíti. A ruszinság etnogeneziséhez és kolonizációjához vö. Magocsi, Robert Paul: *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*, Budapest–New York, 2015; S. Benedek, 2003; Bonkáló Sándor: *A rutének*, Basel–Budapest, 1996²; Hodinka Antal: *A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és múltjuk*, Budapest, 1923; Петров, Алексей: *Об этнографической границе русского народа в Австро-Угрии: о сомнительной «венгерской» нации и о неделимости Угрии*, Петроград, 1915.

⁷ A 17. században elpusztult körtvélyesi monostor alapításáról vö. Baán István: *A körtvélyesi monostor*, *Vigilia*, 10(1988), 1988, 749–754; illetve lásd a tanulmányát jelen kötetben. A monostor hajdani jelentőségét mutatja, hogy 1391-ben sztavropigiali jogot nyert IV. Antal konstantinápolyi pátriárkától.

⁸ A Munkács közelében fekvő Csernek-hegyi monostor eredetéről és történelméről a legrészletesebb leírást máig Hodinka Antal nagy-szabású történeti munkájában találjuk: vö. Hodinka, 1909, 90–175. Az alapításhoz érdekes adalékul szolgál még: Петров, Алексей: *О подложности грамоты князя Федора Кориатовича 1360 г.: Материалы для истории угорской Руси*, III, Санктпетербург, 1906.

állomásaként 1646-ban a papság egy része aláírta az egységről szóló dokumentumot.⁹

A Munkácsi Egyházmegyét kezdetektől nemzeti sokszínűség jellemzi. Mint említettük, a korábbi vlach betelepítési hullámot a ruszinok bevándorlása követte. A török elől a Balkánról számos egyéb népelem is érkezett, akiket a források „görög kereskedők” gyűjtőnéven emlegetnek.¹⁰ Nagyobb számban érkeztek a régióba szerb származásúak („rácok”), többek között a Hajdúdorogon letelepedett hajdúk, akik atyáiktól örökölt hitükhöz elszántan ragaszkodtak a kálvinista tengerben, még akkor is, ha anyanyelvüket meglehetősen hamar elvesztették.¹¹ Az unió egyébként sokakat megnyert a más felekezetűek közül is. Olsavszky Mánuel püspök (1743–1767) legalábbis örömmel számolt be a Szentszéknek, hogy egy évszázad alatt jelentősen megnőtt híveinek száma, nem utolsósorban a magyar és szlovák protestáns közösségekből, illetve a zsidó hitközségekből áttérőknek köszönhetően.¹²

A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyományának forrásai

Az egyházmegye viszonylag korai liturgikus emlékekkel büszkélkedhet, hiszen a legrégebbiek a 12. században keletkeztek. A legősibb és legismertebb szövegek – mint a munkácsi és miszticei (Імстичово) töredékek, a királyházi (Королеве)

evangélium és a munkácsi pszalterion¹³ – a helyi liturgikus gyakorlatból alig tárnak föl valamit, mert túl azon, hogy jórészt nem az egyházmegye területén készült másolatokról van szó, főként szentírási szövegeket őriznek, így természetszerűleg nem is árulkodnak liturgikus sajátosságokról. Az egyetlen korai emlék, amely valami konkrétabbat tükrözne vissza a helyi liturgikus hagyományokból, a 14. század elején lejegyzett ungvári (Ужгород) poluuszta, amelynek azonban 1971-ben sajnos nyoma veszett.¹⁴

Mindezen források ósláv, pontosabban egyházi szláv nyelvűek, hiszen a történeti Munkácsi Egyházmegye területén lévő monostorok és egyházközségek zömmel szláv, illetve román nyelvűek voltak, ekkoriban pedig még a románok is a szláv nyelvet használták az istentiszteletek alatt.¹⁵

Az első liturgikus források, melyek betekintést engednek a helyi gyakorlatba, a 16. század második, 17. század első feléből származó kéziratos euchologionok,¹⁶ vagy – szláv elnevezéssel élve – *szluzsebnjyik*ek. Ilyenből tíz példányt sikerült feltalálnunk, két gyűjteményben,¹⁷ mégpedig az ungvári volt püspöki könyvtárban – ma az egyetemi könyvtár részlege – és az Országos Széchényi Könyvtárban.

Az egyházmegye nemzetiségi összetételének ismeretében joggal feltételezhetnénk, hogy

⁹ Vö. Gradoš, 2016, 303–314; Lacko, 1965.

¹⁰ Vö. Papp Izabella: Görög kereskedők, in: *Magyar katolikus lexikon*, IV, Budapest, 1998, 180–182.

¹¹ Éppen ennek a szerb eredetű egyházközségnek jut majd a legfontosabb szerep a magyar nyelv liturgikus használatáért vívott évszázados küzdelemben.

¹² Vö. a püspöknek a De Propaganda Fide kongregációhoz küldött 1759-es jelentésével: Lacko, Michael: Documenta spectantia regimen episcopi Mukačevensis Michaelis Manuelis Olšavsky (1743–1767), *Orientalia Christiana Periodica*, 25(1959), 81.

¹³ Az említett kéziratok leírásához vö. Мишанич, Олекса: *Література Закарпаття XVII–XVIII століть: історико-літературний нарис*, Київ, 1964, 9–22.

¹⁴ Любашенко, Вікторія: Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення), in: Александрович, Володимир (ред.): *Княжа доба: історія і культура*, 5, Львів, 2011, 105. A poluuszta tulajdonképpen nem szoros értelemben vett liturgikus könyv, hanem a szerzetesi élet mindennapi szabályait és néhány imádságot magában foglaló gyűjtemény. Egyetlen leírása: Колесса, Олександр: *Ужгородський «Полуустав» у пергамінівій рукописі XIV в.*, Львів, 1925.

¹⁵ A románoknál a szláv nyelvet a 16. századtól kezdve fokozatosan szorította ki a román, míg a 18. század végére teljesen átvette a helyét az istentiszteletekben, vö. Rohály Ferenc: Magyarországi keleti liturgiák, *Keleti Egyház*, 10(1943), 58–59.

¹⁶ Az „euchologion” terminus tágabb és ősbibb értelemben jelenti azt a liturgikus könyvet, amely magában foglalja a Szent Liturgiát, a napi zsolozsma állandó, leginkább a szolgáló papra vonatkozó részeit, illetve egyéb szent cselekményeket, azaz – nyugati szóhasználattal – a szentségek és a szentelmények ünneplésének rendjét. Később az euchologion jelentése leszűkült az ez utóbbi szertartásokat egybegyűjtő könyvre, míg a Szent Liturgia szövegét tartalmazó kötetet liturgikonnak kezdték nevezni. A szláv nyelvekben a szűkebb értelmezést figyelembe véve az euchologionnak megfelel a *trebnjyik*, míg a liturgikonnak a *szluzsebnjyik*; vö. Желтов, Михаил: Евхологий, in: *Православная энциклопедия*, 17, Москва, 2000, 699–700; Velkovska, Elena: Libri liturgici bizantini, in: Churungco, Anscar (szerk.): *Scientia liturgica*, I, *Introduzione alla liturgia*, Casale Monferrato, 1998, 243–258.

¹⁷ Egyéb gyűjtemények is őriznek értékes liturgikus kéziratokat, többek között a Nyíregyházi Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, illetve az Eperjesi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Teológiai Karának Könyvtára, valamint a leMBERGI (Львів) Sztefánik Nemzeti Tudományos Könyvtár. Ezen kéziratok között ugyanakkor nincs egy euchologion sem, amely helyi eredetű és a 17. század közepénél korábbi lenne, így a témára vonatkozó kutatásban nem relevánsak.

az említett sokszínűség nyomot hagyott a liturgikus hagyományon. Így gondolta ezt Hodinka Antal is, aki elsőként lett figyelmes a püspöki és kolostori könyvtárak gazdag anyagára. Behatóbb analízisre nem nyílt lehetősége, de első látásra is feltűnt neki, hogy a kéziratok egymás között jelentős nyelvi különbözőséget mutatnak.¹⁸

Bár a kéziratok közötti eltérések filológiai szempontból ténylegesen szembetűnőek, és egyikük-másikuk rendkívül érdekes, másutt ismeretlen liturgikus sajátosságokat tartalmaz, lényegüket tekintve mégis meglepően egységes gyakorlat bontakozik ki előttünk.¹⁹ Valamennyi euchologiont Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka (1353–1354 és 1364–1376) diataxisza első változatának hatása alatt írták. A diataxisz a liturgikus nyelvhasználatban a Szent Liturgia ünnepléséhez szolgáló részletes szabályrendszert jelent, tulajdonképpen rubrikák gyűjteménye.²⁰ Filotheosz diataxiszának első variánsát²¹ még Áthosz-hegyi szerzetesévei alatt írta, később pedig átdolgozta azt. Az így létrejött második szövegváltozat és az abból készült szláv fordítások elterjedtek a legtöbb bizánci szertartású egyházban, de legalábbis valamilyen mértékben éreztették hatásukat. A Munkácsi Egyházmegye legrégebbi kéziratok szerzői ugyanakkor az első szövegváltozathoz tartozó, úgynevezett áthoszi szerkesztésű szláv fordítással állnak szoros összefüggésben.²² Ez a feltehetően áthoszi szerb körökben keletkezett változat elsősorban a Balkánon (a szerb és a bolgár egyházban) terjedt el. A munkácsi hagyomány tehát, legalábbis

a legrégebbi általunk rekonstruálható formájában, balkáni gyökerekre nyúlik vissza. Ezt a hagyomány-anyagot még az első vlach telepések hozhatták magukkal Moldván keresztül, és így vált általánossá a Kárpát-medence északkeleti vidékének bizánci rítusú monostoraiban, ahonnan aztán később szétterjedt az egyes parókiákra is. Jóformán ugyanez a liturgikus tradíció érkezett más irányból a szerbek közvetítésével.

Az ungvári unió hatása a liturgikus életre

A Rómával történő egységre lépés idején a történeti Munkácsi Egyházmegye monostoraiban és parókiáin egy viszonylag egységes liturgikus gyakorlat uralkodott, amennyire legalábbis a fennmaradt dokumentumokból erre következtetni lehet. A liturgikus szövegek ugyanis valamiféle egységet mutatnak föl, ami nyilvánvalóan a monostorok mint liturgikus központok szerepének tudható be. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időszakban, de még az uniót követő száz évben sem volt itt sem szeminárium, sem bármilyen teológiai iskola, ahogyan püspöki hivatal sem. Joggal merül föl a kérdés, vajon előidézett-e változásokat az eddig ortodox hívek szentségi életében a Rómával megkötött unió, és ha igen, milyen jellegűeket.

Bármily meglepő, az egység első évtizedeiből nincs semmilyen adat arra vonatkozóan, hogy a megváltozott egyházpolitikai helyzet fordulatot hozott volna e téren. A katolikus főpapok vajmi keveset törődtek a rítust érintő kérdésekkel,

¹⁸ Vö. Hodinka, 1909, 787–791.

¹⁹ Ez a megállapítás a tíz legrégebbi ismert kéziratok euchologion vizsgálatán alapul. A kéziratok közül hét az egykori ungvári püspöki könyvtárban lelhető fel, amely ma az egyetemi könyvtár részét képezi. Jelzetük: 30 D (570), 31 D (497), 32 D (403), 33 D (80), 34 D (90), 37 D (335), 38 D (68) – vö. Štrempel, 2012. Az Országos Széchényi Könyvtár további három kéziratot őriz, melyek Hodinka Antal révén kerültek a közgyűjteménybe: *Quart. Eccl. Slav.*, 11; *Quart. Eccl. Slav.*, 12; *Quart. Eccl. Slav.*, 13 – vö. Cleminson, 2006, 78–90. Analízisünk leginkább Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* szövegére szorítkozott. További, az euchologionok egészét érintő kutatások újabb értékes ismeretekkel gazdagíthatnák nemcsak a hazai, hanem az egész nemzetközi liturgiatudományt.

²⁰ A diataxisz műfajáról általánosságban vö. Taft, Robert: Diataxis, in: Kazhdan, Alexander P. (ed.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, New York – Oxford, 1991, 619.

²¹ Filotheosz diataxiszának két szövegváltozatához és az azokból készült szláv fordításokhoz vö. Zheltov, 2010, 346–348; Афанасьева, Татьяна: К вопросу о редакциях славянского перевода Диатакиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2013, 67–85.

²² A szóban forgó euchologionoknak a Filotheosz diataxisza első variánsával való rokonítása a következő megfigyeléseken alapul: 1. A papi ruhák felöltését kísérő imák elmaradnak; a szöveg csak a diakónusnak szánt formulákat hozza. 2. A megemlékezések sorát a harmadik proszforán (áldozati kenyér) a mai szláv gyakorlatban és a diataxisz második, átdolgozott variánsában Keresztelő János nyitja. A diataxisz első változatában és következésképpen az áthoszi szerkesztésű fordításban a harmadik proszforán a megemlékezések az életadó Szent Kereszt említésével kezdődnek, ezt követi a test nélküli mennyei erőkről, majd a Keresztelőről való megemlékezés. 3. A diakónus saját részéről megemlékező részecskéket helyezhet a diszkoszra (élőkért és holtakért is). Az egyes szláv fordítások sajátosságairól vö. Zheltov, 2010, 351.

az egyesült keletiek szertartásbeli sajátosságait ugyanis ekkor még nem tekintették veszélyes anomáliáknak. Sokkal feltűnőbb az a változás, amely egy egész más tényezőnek tulajdonítható. A 17. századtól kezdve a Magyar Királyság északkeleti szegletében élő bizánci rítusúakhoz is egyre nagyobb mennyiségben jutottak el a nyomtatott liturgikus könyvek. Míg azonban a tipográfia liturgikus téren általában egységesítést idézett elő,²³ a Munkácsi Egyházmegyében éppen ellentétes folyamatot indított el. A helyi nyomda hiányát pótló könyvimport következtében egyfajta liturgikus kavalkád állt elő. Mindazonáltal – elsősorban az 1771-ben kánonilag is felállított egyházmegye gyorsan kiépülő infrastruktúrájának köszönhetően – lassanként mégiscsak kialakult egy egységes helyi hagyomány, melyet olyan intézmények garantáltak, mint az ungvári székesegyház²⁴ vagy a papnevelő intézet. Ezek vették át a monostoroknak a liturgia ápolásában betöltött szerepét.

A fokozatosan kifejlődő helyi hagyomány magja nem is annyira konkrét liturgikus mozzanatoknak köszönhetően alakult. Inkább abban a mély meggyőződésben gyökerezett, amely a papság mentalitását éppúgy hosszú időn át jellemezte, mint a hívekét, hogy tudniillik ők az atyáiktól örökölt tradíciót szeplőtelenül megőrizték, s így a rítus mentes maradt mindenféle külső, leginkább a római egyház felől érkező behatásoktól. Ez utóbbi hatásokat általában latinizációként szokás emlegetni. A Magyarország északkeleti részén élő görögkatolikusok fölöttébb büszkék voltak arra, hogy nem hagytak idegen liturgikus szokásokat beszüremkedni ősi szertartásaikba, és így a rítus nem „romlott meg”, amit sok egyesült egyház nem mondhatott el magáról.

Ez a meggyőződés persze csak részben volt igaz. Olyan idegen elemek, mint a szentségimádás, az orgonazene, a kovásztalan kenyér, vagyis az ostya használata, valóban elkerülték az itteni gyakorlatot. A Munkácsi Egyházmegyében egészen a 20. századig ragaszkodtak az ikonosztázió építéséhez, amelyet a Kijevi Metropólia egyes területein már a 17. századtól kezdtek elhagyni, vagy ha mégis felállították, erősen redukált formában.²⁵ A Szent Liturgiát is sokáig csonkítatlanul, a 14. században kialakult formájában ünnepelték. Ismeretlen volt a privát mise (magánmise)²⁶ fogalma, ahogy az úrnapja vagy a szeplőtelen fogantatás ünnepe is.

A katolikus egyház unitusokat érintő politikája ugyanakkor az unió után mintegy fél évszázaddal jócskán megváltozott. A latin rítusú főpapok szükségét érezték, hogy gyámkodjanak az egyesültek fölött, akikben szerintük a katolikus tanítás – ezen elsősorban a tridenti zsinaton jóváhagyott skolasztikus dogmákat értették – még nem szilárdult meg eléggé.²⁷ Az 1700-as évek közepe táján drasztikus mutációkat fogatosítottak a szertartások terén, és, hogy csak a látványosabbak közül említsünk néhányat, beszüntették a kisdetek áldoztatását és a zeon²⁸ rítusát.

Ezeket az intézkedéseket az ukrán egyesült egyház 1720-as zamošci zsinata dekrétumainak mintájára fogatosították. Ezen a tartományi zsinaton számos határozatot hoztak, melyek az egyház szentségi rendjét érintették. Minthogy a Kijevi Metropólia püspökeinek körében a latinizáló tendencia már évtizedek óta dominált, a zsinati atyák célja abban állt, hogy a liturgikus gyakorlatot összhangba hozzák a tridenti zsinat szentség-tanával. A zamošci zsinat döntései – helyi szinódus lévén – nem bírtak kötelező érvénnyel a Munkácsi

²³ Vö. Taft, Robert: *A bizánci liturgia* (Bizánc világa, X), Budapest, 2005, 123–124.

²⁴ Az egykor a jezsuiták tulajdonában lévő templomot Mária Terézia adományozta a görögkatolikusoknak a rend feloszlása után. Az épületen Bacssinszky András püspök elgondolásai szerint hajtották végre azokat a változtatásokat, amelyeket a bizánci rítus előírásai megkövetelnek egy liturgikus tértől. Az átépített, immár székesegyházként működő templom, ahogyan a néhány évtizeddel korábban felépült máriapócsi kegytemplom is, mintául szolgált az egyházmegye egyre szaporodó kőtemplomainak berendezéséhez. Az említett két templom történetéhez vö. Terdik, 2014a, 76–120.

²⁵ Vö. Takala-Roszczenko, Maria: *The 'Latin' within the 'Greek': The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Eastern Rite Liturgical Evolution in the 16th–18th Centuries*, Joensuu, 2013, 141–142.

²⁶ Ez a megállapítás nem érvényes a szerzetesházakra, amelyek már a 18. században is jelentős reformon estek át, és számos – addig ismeretlen – szokást vezettek be külföldi mintára.

²⁷ Vö. Véghseő Tamás: Az 1750–1752 között lezajlott vizitáció történeti háttere, in: Véghseő–Terdik–Simon–Majchrics–Földvári–Lágler, 2015, 7–11.

²⁸ A zeon forró víz, melyet az áldozás előtt öntenek a kehelybe, a Szentlélek éltető jelenlétét szimbolizálva. Kialakulásáról vö. Taft, Robert F.: *The Precommunion Rites: A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, V (Orientalia Christiana Analecta, 261), Roma, 2000, 441–472.

Egyházmegyére, mégis hatással voltak annak sorsára. Ez idő tájt a munkácsi püspök, papjaival egyetemben, az egri püspöknek való alávetettségben élt. A Szentszék sokáig vonakodott a Munkácsi Egyházmegyét hivatalosan elismerni, minthogy annak megalapítását semmiféle módon nem lehetett igazolni. Ha egy keleti egyház csatlakozni kívánt Rómához, rendszerint közvetlenül a Szentszék joghatósága alá került. Munkács esetében a helyzet kezdettől fogva összetettebbnek mutatkozott. A Munkácson székelő püspökök ugyanis a 18. század elejétől az egri püspöknek tartoztak engedelmességgel, ez utóbbiak úgy tekintettek rájuk, mint „rítusvikáriusokra”. A latin főpapok kihasználták az egyesültek kiszolgáltatott helyzetét, és minden követ megmozgattak, nehogy Róma önálló egyházmegyét állítson fel számukra.

Az egri püspököknek ezen politikai programjába illeszkedtek az új liturgikus előírások is. Figyelemre méltó, hogy míg az ukrán egyházban az említett liturgikus változásokat belső reformok eredményezték, a Munkácsi Egyházmegye klérusa és hívei külső kényszerként élték meg azokat.

Évtizedes huzavona után Mária Terézia 1771-ben megalapította a Munkácsi Egyházmegyét, amelyet XIV. Kelemen pápa az „Eximia Regalium...” kezdetű bullájával kanonizált. Ezzel megnyílt egy olyan korszak, amelyben a liturgia szabadon fejlődhetett. Az egyházmegye intézményi kiépítése Bacsinszky András püspökre hárult, aki kiemelt figyelmet fordított a szertartások méltó végzésére.²⁹ Amikor 1773-ban Mária Terézia tanácskozáásra hívta a Magyar Királyság unitus püspökeit,³⁰ a szerb és a román püspökök között Bacsinszky kitűnt konzervatívizmussal, és kiállt az ősi liturgikus formák megőrzése mellett.³¹

Az egyházmegye kánoni felállításával együtt lassan a klérus régi vágya is beteljesülni látszott, elérték ugyanis azt a jogi és szociális státuszt,

amelyet a latin rítusú katolikus papság már régóta élvezett. A Rómával való egységre lépés egyik fő – ha nem a legfontosabb – motivációja a papok szempontjából a jobbágykötelezettségek alóli felszabadulás volt. Leegyszerűsítve a valóságot, ha ezt pusztán önös érdekként fogadjuk fel. Amíg a papság nem élvezett valamiféle immunitást, az egyházi élet egészében volt korlátozva, hiszen a celebráló lelkész a földesura bármikor elhurcolhatta az oltár mellől a földekre, csakúgy, mint a kántort.³² Az ilyen esetek nem mentek ritkaságszámba, egyrészt, mert a bizánci kalendárium számos olyan ünnepet felsorol, amely a latin szertartásban ismeretlen, másrészt, mert az ortodoxok a Julianus-naptárt használták, míg magyar földön a katolikusok és a reformátusok már a 16. század végétől szinte mindenütt átvették a Gergely-félt.

Csak hogy a bizánci rítusúak emancipációs folyamata nem várt következményekkel járt. A szabad vallásgyakorlás elől ugyan elhárult immár minden akadály, és a papság is elnyerte az áhított szociális státuszt, de mindez jóformán csak a maga javára vált. Már Bacsinszky püspök idejében megfigyelhetők az egyházi szolgálattevőkön a buzgalom és a liturgikus élet lanygulásának jelei. Sokan az elvilágiasodás útjára léptek, elhanyagolták a szertartások végzését és a böjtöket, s gyakran szláv anyanyelvüket is elhagyták, ami által egyfajta szakadék nyílt köztük és a nép között.³³ Ennek a szekularizációnak tudható be, hogy az 1800-as évek közepére sok egyházközségben alig imádkozták már a zsolozsmát, a ritkábban végzett szertartások pedig, mint az előszenteltek liturgiája vagy Krétai Szent András bűnbánati kánonja, teljesen kivesztek.³⁴

A rítus mint identitásformáló erő

A fent említett folyamatok ellenére rituális szempontból alapvetően konzervatív beállítottság

²⁹ Egyik intézkedése volt például, hogy a szertartások tanulmányozása végett szerzeteseket küldött a kijevi Barlangkolostorba, vö. Недзельский, 1932, 87.

³⁰ Az ún. bécsi zsinat előzményeihez, lefolyásához és aktáihoz lásd Lacko, 1975.

³¹ Egy eklatáns példa: míg a többi püspök az olyan szentek eltávolítását kívánta az egyházi kalendáriumból, akik a nagy szakadás után éltek (mint a moszkvai csodatévő főpapok), Bacsinszky hangsúlyozta, hogy a nép körében tisztelt szentekről van szó, akiknek a tisztelete ellen a római Szentszék sem emelt kifogást, vö. Lacko, 1975, 14–15, 43–44, 76, 245–248.

³² Vö. Lippay György érsek Szentszéknek küldött beszámolójával az 1654-es évből: Hodinka, 1911, no. 126, 169. Lippay az elsők között figyelt föl a ruszin nép nyomorúságos helyzetére.

³³ Bacsinszky András körleveleiben már mindezt felpanaszolja a papságnak. Vö. Udvari, István: The Circulars of András Bacsinszky, Bishop of Munkács (1732–1772–1809) Belonging to the Period of Maria Therese, *Studia Slavica Hungarica* 48(2003), 287–289.

³⁴ Popovics Bazil püspök (1837–1864) hosszú lajstromokban vádolja a klérust szolgálatbeli hanyagságáért, vö. 892. sz. körlevél, 1840. március 19., Sárospataki protokollum; 1219. sz. körlevél, 1834. december 5, Tokaji protokollum, Miskolci Egyházmegye Levéltára, GKPL, III–2–b.

jellemezte a hívek és a papság tudatát is. A szertartásokat továbbra is az atyai hagyományokhoz hűen ünnepelték. A liturgikus örökség felett érzett büszkeség a 19. század közepétől fölerősödött, amit alapvetően két okra lehet visszavezetni. Az első az orosz kultúrával való találkozás, amelyre 1849 után nyílt lehetőség, az orosz csapatok magyarországi tartózkodása révén.³⁵ Ehhez kapcsolódik a másik tényező is, a ruszin nép öntudatra ébredése, illetve önazonosságának keresése. Nem is gondolnánk, milyen szerepe volt mindebben a rítusnak. Amikor a ruszinság a többi hazai nemzetiség közül szinte utolsóként eszmélni kezdett, a sorai között lévő csekély számú intelligencia előtt világossá vált, hogy irodalmi nyelv nélkül a nép aligha maradhat fenn. Ez a nemzeti ébredés kezdetben nem öltött semmilyen politikai színezetet. Noha a szintén mozgolódó ukrán nép képviselői keresték a kapcsolatot a ruszin „testvérekkel”, közeledésüket ez utóbbiak általában rideg közönnyel fogadták. Etalont számukra az orosz nyelv és kultúra jelentett, ami valóban érthetetlen, ha csak azt az egyetlen tényt vesszük figyelembe, hogy a hazai ruszinság mind nyelvében, mind szokásaiban sokkal közelebb állott az ukránokhoz. A ruszin értelmiség ruszofil érzelmei magyarázhatók történelmi és esztétikai okokkal, és azzal a nyelvészeti megokolással is, hogy idegenkedett a számára polonizmusoktól hemzsegő ukrán nyelvtől. Szebbnek és archaikusabbnak csengett a ruszin fül számára az orosz, már csak azért is, mert az egyházi szlávhoz közelebbinek érezte, ez pedig a maga részéről sokáig hatott a helyi ruszin nyelvre.³⁶ Döntőnek a szóban forgó választásban mégis egy egész más faktor mutatkozott. A ruszinok csodálattal tekintettek az orosz egyház liturgikus hagyományára, melyben sajátjukat ismerték föl, az ukránok latinizáló gyakorlatát pedig megvetették, mondván, hogy „megrontották a rítust”.³⁷ Valóságos kis liturgikus reneszánsz bontakozik ki az 1800-as évek közepétől, amiről

az orosz nyelvű liturgiakommentárok és katekizmusok tanúskodnak.³⁸

Törés a hagyományban

Bármilyen büszkék voltak a Munkácsi Egyházmegyében az ősök liturgikus hagyatékára, az idegen hatást nem tudták teljesen elkerülni. A 19. századtól már nem is annyira külső kényszerítő erő formálta a szertartásokat, mint inkább belső hatások érvényesültek. Bár a papképzés túlnyomó részben Ungváron folyt, mindig voltak, akik latin szemináriumokban nevelkedtek, ahol akarva-akaratlanul a skolasztikus szentségtan formálta a mentalitásukat. Gyakran éppen az ilyen, Pesten vagy külföldön tanuló papnövendékek közül került ki az egyházmegyék vezető rétege. A 19. század több püspöke is, akiket az emlékezet a liturgia ismerőiként és szeretőiként őrzött meg, ambivalens tevékenységével hagyott nyomot a liturgikus életben. Popovics Bazil püspököt (1837–1864) úgy tartották számon, mint aki igazán szívén viseli a szent szolgálatok ügyét. Ő volt az utolsó, aki még klobukot³⁹ hordott, és főpapi szertartásain használta a zeont és a ripidionokat. A császári titkosrendőrség folyton megfigyelés alatt tartotta gyanúsnak vélt orosz kapcsolata miatt. De ő volt az is, aki – elsőként a püspökök közül – már nem viselt szakállat, és aki kötelezte papjait a Szent Liturgia napi végzésére, ami a bizánci lelkiségtől teljesen idegen, s ami a későbbiekben súlyos következményekkel járt a papság lelkiségében és a nép liturgikus szemléletében.

Minden változás ellenére az egyházmegye szellemiségét továbbra is a liturgikus konzervativizmus jellemezte. Az említett latinizmusok a századok során vagy külső behatásra hagyta nyomaikat a helyi gyakorlaton, vagy észrevétlenül szívárogtak be, például a papnevelés által vagy pusztán divatból, anélkül, hogy a papság tudatában lett volna ennek. Az mindenesetre elmondható, hogy a Munkácsi és az abból

³⁵ Vö. Недзельский, 1932, 125–132.

³⁶ Vö. Геровский, Георгий: *Язык Подкарпатской Руси*, Москва, 1995, 46–61.

³⁷ A „rítusrontás” a 19. században szakkifejezéssé vált. Vö. Sztripszky Hiaor: *Moskophilizmus, ukrainizmus és a hazai rusznákok, Budapesti Szemle*, 153(1913), 288–290.

³⁸ A legnagyobb népszerűségnek Alekszander Duhnovics katekizmus (Литургический Катихисъ, или изъясненіе с. литургии и нѣкоторыхъ церковныхъ обрядовъ по Новой Скрижали, Будинъ, 1851) és Jevgenyij Fencik kézikönyve (Литургика или объясненіе богослуженія святой, восточной, православно кафеолической церкви, въ Будапештѣ, 1878) örvendett.

³⁹ A bizánci rítusú egyházakban a szerzetesek és a püspökök mindennapi fejfedője, amely egy keményebb, kalapszerű felső részből és egy hosszú, rendszerint fekete színű fátyolból áll.

1818-ban létrejött Eperjesi Egyházmegyében⁴⁰ a rítus még mindig tisztább formában maradt meg, mint sok más egyesült egyházban. Ezt bizonyítják Tóth Miklós eperjesi püspök (1876–1882) egész egyházmegyéjére kiterjedő kánoni látogatásának jegyzőkönyvei.⁴¹ A püspök számos szabálytalanságot észlelt a szertartások rendjét illetően, amelyek leginkább a Szent Liturgia önkényes megrövidítésében és néhány, kötelező jelleggel elvégzendő istentisztelet elhagyásában álltak. Ugyanakkor említésre méltó, hogy a keleti liturgikus szellemnek idegen elemeket csak néhány parókián talált föl. Határozottan megtiltotta a szentségimádásokat és a szentségi körmeneteket azokon a helyeken, ahol szokásban voltak, azon megokolással, hogy ezek a jámborsági gyakorlatok sem a munkácsi anyaegyházmegyében, sem az eperjesi székesegyházban nincsenek szokásban, és nem képezik részét az ősi hagyománynak. Megjegyzendő, hogy az Eperjesi Egyházmegye – fekvéséből adódóan is – mindig nyitottabb volt a liturgikus újdonságra, a munkácsi püspökségben pedig jobban idegenkedtek mindattól, amit a hagyománnyal nem tartottak összeegyeztethetőnek.

A két világháború közti időszak törést hozott a liturgikus szemléletben. A trianoni szerződés következtében a Munkácsi és az Eperjesi Egyházmegye néhány parókia kivételével Csehszlovákia területére került, ahol az állam egy jobban ellenőrizhető nemzeti ortodox egyház megerősödését támogatta volna.⁴² Ilyen légkörben a rítus az lett, ami a történeti Munkácsi Egyházmegyében még soha nem volt: megkülönböztető jel. Ettől fogva elsősorban a klérus, de idővel a hívek is kifejezetten törekedtek arra, hogy rituális elemek, gesztusok vagy addig ismeretlen szertartások révén megkülönböztessék magukat az ortodoxoktól. Hamar elterjedt a szentségimádás, a Jézus szíve kultusz és az egyéb latin eredetű áhítatgyakorlatok, amelyek által erősíteni vélték a katolikus egyházhoz fűződő köteléket. Az új

lelkiségi irányzat úttörői a megreformált bazilita rend tagjai közül kerültek ki.⁴³

Az egyházmegyék vezetősége a megváltozott politikai viszonyok között most már az ukrán egyházzal kereste a kapcsolatot. Átvették liturgikus könyveiket, amelyeket sokáig vonakodtak használni. 1942-ben azonban a Szentszék új, bizonyos latin elemektől megtisztított liturgikus szövegeket adott ki, részben éppen az előbb említett, az ortodoxoktól való eltávolodást a rítus szintjén is növelő folyamatokat megfékezendő. Az új könyvek azon egyházmegyék számára bírtak kötelező jelleggel, amelyekben a zamošci zsinat határozatai érvényben voltak. A Munkácsi Egyházmegye nem tartozott ezek közé, ekkor mégis az új liturgikon mellett döntöttek az illetékesek.⁴⁴ Ezzel gyakorlatilag lezárult a munkácsi liturgikus hagyomány sajátos útja. A Munkácsi Egyházmegye 1949-ben, illetve az Eperjesi Egyházmegye 1950-ben bekövetkező, a kommunista államhatalmak által megvalósuló likvidálása egyébként is véget vetett volna bármilyen belső liturgikus fejlődésnek. Az azóta újjáéledt egyházmegyék most liturgikus identitásukat keresik. Hagyománykincsük részben tovább él olyan leányegyházakban, mint a magyar görögkatolikus egyház, a Pittsburghi Görögkatolikus Metropólia vagy a Szerbiában lévő Bácskeresztúri (Руски Крстур) Egyházmegye.

⁴⁰ Az egyházmegye alapításának történetéhez vö. Duhnovič, Aleksander: *The History of the Eparchy of Prjašev* [Basilius Pekar fordítása a latin kéziratból] (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, ser. II, sec. I, vol. XXV), Romae, 1971².

⁴¹ Vö. Dobos, András: *Prassi e teologia circa l'Eucaristia nella storica eparchia di Mukačevo dall'unione di Užgorod fino alla metà del XX secolo*, Dissertazione di dottorato, Roma, 2019, 281–282.

⁴² Vö. Пекар, Атанасій В.: *Нариси історії церкви Закарпаття*, I, Рим, 1967, 128–132.

⁴³ Vö. Пекар, Атанасій В.: *Василіянська провінція св. Миколая на Закарпатті* (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni, II/IX, fasc. 1–4), Roma, 1982.

⁴⁴ Vö. Пекар, Атанасій В.: *Нариси історії церкви Закарпаття*, II, Рим–Львів, 1997, 45–46.

II.1.2. Euchologion

Kat. II.9.

16. század közepe, rutén közeg

papír, tinta

i + 181 + fólió

19 × 13,5 cm

Kötés: modern, a gerincén bőr, a hátoldalán korábbi bőrkötés maradványa.

Restaurálás: Magyarai Lászlóné, 1953.

OSZK, Quart. Eccl. Slav. 13.

Ez az euchologion a történelmi Munkácsi Egyházmegye területéről ránk maradt egyik legrégebb liturgikus emlék, a 16. század közepére datálják. Egyike annak a tizennégy kéziratnak, amelyet Hodinka Antal adományozott a közgyűjteménynek 1904-ben. Pontos eredete ismeretlen, csak annyi állapítható meg, hogy ruszin vidéken keletkezett. A másoló többé-kevésbé a tirnovói iskola normáit vette figyelembe.

Tartalmát tekintve a kézirat az euchologionok kategóriájába tartozik. A szó eredeti értelmében ez a könyvtípus tartalmazza nemcsak a szentségek és különféle áldások rendjét – ahogy ma a fogalom ebben a szűkebb értelemben használatos –, hanem a liturgiákat és a zsolozsma állandó, papi szolgálattevőre vonatkozó részeit is. A jelen kézirat magában foglalja Aranyszájú Szent János és Nagy Szent Bazil *Liturgiáját*, a reggeli és az alkonyati istentisztelet – a vecsernye és az utrenye – rendjét, a testvérré fogadás rítusát, a keresztény beavatást – a keresztséget és a csatolt szertartásokat –, a pünkösdi térdhajtási imákat, a nagy és a kisebb

vízszentelést, a házasságkötés szertartását, a halottakról való megemlékezést, a bűnbánati szövegeket és a különböző egyéb alkalmakra szóló áldásokat, imádságokat. A kézirat csonka, az abban utolsóként szereplő bűnbánati szertartás hiányos.

Aranyszájú Szent János *Liturgiájának* rendjét a kézirat Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka (1353–1354, 1364–1376) diataxisza szerint közli, mégpedig az annak első változatából készült szláv fordítás, az úgynevezett áthoszi változat alapján. Filotheosz diataxiszának ezt az első verzióját követik az első nyomtatott szláv liturgikonok, így a târgoviștei (1508), a gorazdei (1519) és a velencei (1519) is. Ennek legfőbb sajátossága a második szöveghez képest – amelyet a legtöbb bizánci rítusú egyház ma is használ –, hogy az előkészületben, a proskomidiában a megemlékezések sorát a Szent Kereszttel nyitja. Ezenkívül lehetőséget kínál a diakónusnak, hogy a papot követően maga is megemlékező részecskéket helyezzen a diszkoszra. Ugyanakkor különbözik az említett áthoszi verziótól – és következésképpen az említett nyomtatott könyvektől – abban, hogy tartalmazza a diakónusnak az orárion, vagyis egy stólaszerű ruhadarab felöltésekor mondandó imáját, illetve az epiklézis előtt a harmadik imaóra tropárját. Ugyanakkor a proskomidiában kihagyja Áthoszi Szent Atanáz és a szerb Szent Simeon említését, de beilleszti a listába az istenősvöket, Joakimot és Annát. (D. A.)

Irodalom

Cleminson–Moussakova–Voutova, 2006, 78–79; Афанасьева, Татьяна Игоревна: К вопросу о редакциях славянского перевода Диатакиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2013, 67–85.

II.1.2. Tetraevangelion

Kat. II.10.

16. század közepe, rutén közeg

papír, tinta

i + 328 + i fólió

Kötés: félbőr, márványozott papír, modern.

33 × 20,5 cm

Restaurált.

OSZK, Fol. Eccl. Slav. 13.

A bizánci egyházak liturgikus könyvei között az evangéliumos könyvnek kiemelt szerepe van. Minden templom oltárának közepén állandó jelleggel ott kell lennie, mintegy az élő Krisztus jelenlétét szimbolizálva az ő közösségében. A Szent Liturgián és néhány egyéb szertartás meghatározott pontján körmenetben viszi ki a diakónus vagy annak híján a pap a szentélyből a templomhajóba, esetleg a templomon kívülre, majd onnan vissza az oltárhoz. Megkülönböztetett alkalmakkor, így minden vasárnap a reggeli istentiszteleten (utrenye), a hívek az evangéliumos könyv megcsókolásával fejezik ki hódolatukat a föltámadt Krisztusnak.

Az első, liturgikus használatra szánt evangéliumos könyvek *tetraevangelion* néven ismertek. A görög szó jelentése „négy(es) evangélium”. Az elnevezés maga is arra utal, hogy egy ilyen kötet *Máté, Márk, Lukács* és *János evangéliumának* szövegét egymás után, megszakítás nélkül közli, a laodikeai zsinat (361) által meghatározott kánoni sorrendben. A 8. századtól kezd elterjedni az a típusú evangéliumos könyv, amely nem a kánoni sorrendet követi, hanem a liturgikus év menetét. Ez a görögül *aparakosznak* is nevezett kiadás — amely megfelel a nyugati *evangelistariumnak* — nem folytatólagosan hozza az evangéliumok szövegét, hanem válogatott perikópákat tartalmaz, rendszerint a húsvétvasárnapi liturgiára előírt *János evangéliumából* vett szakasszal kezdve. A bizánci rítus egyházi szláv nyelvet követő egyházai szinte kizárólag a *tetraevangeliont* használják, míg a görög egyházak az *aparakoszt* részesítik előnyben.

A történeti Munkácsi Egyházmegye templomainak oltárain kezdettől fogva *tetraevangelion* díszelgett. Az egyházmegye egyik első, teljes egészében ránk maradt liturgikus emléke, az 1401-ből származó királyházi (Королеве) evangélium, szintén ebbe a kategóriába tartozik.

Az itt bemutatott kötet a 16. század közepére datálható. Nyelvezetét és helyesírását tekintve a másoló igyekezett tartani az egyházi szláv középbolgár redakciójának úgynevezett tirnava normáit. A gyakori hibákból azonban

egyértelműsíthetők keleti szláv nyelvi gyökerei, ami egyik jele annak, hogy a tetraevangelion ruszin környezetben keletkezett. A kötet legkorábbi kéziratos bejegyzése arról tudósít, hogy a könyvet egy Péter nevű pap vásárolta feleségével egy tehén és egy bika árán az egykori Bereg megyében található Malmos (Стройне) falu temploma számára.

A kötet tartalmazza a négy evangélium szövegén kívül az egyes könyvek előtt Theofilaktosz ohridi érsek († 1107) bevezető magyarázatát, valamint egy *szinaxáron* töredékét és egy naptári részt is, benne Száva és Simeon szerb szentek említésével. Ez utóbbi alapján feltételezhető a kézirat prototípusának szerb eredete.

A négy evangélium elejét pirossal festett, növényi indákat idéző fejléc díszíti. Az iniciálék nagy részére balkáni, fonatos ornamentika jellemző. (D. A.)

Irodalom

Velkovska, Elena: I libri liturgici bizantini, in: Chupungco, Anscar J. (red.): *Scientia Liturgica*, I, Casale Monferrato, 1998, 243–258; Cleminson–Moussakova–Voutova, 2006, 23–25, Plate 10.

Ткаченко, Александр Анатольевич: Евангелие служебное, in: *Православная Энциклопедия*, 16, Москва, 2007, 687–688.